

Grote scheppen zoete broodpap: de receptie van Hendrik Conscience in Frankrijk

Kim Andringa, *Université de Liège*

Samenvatting

Hendrik Conscience was in de negentiende eeuw in Frankrijk de meest vertaalde schrijver uit het Nederlands taalgebied. Zijn volledige werken werden nog tijdens zijn leven uitgegeven en wijd verspreid. Ze oefenden ook over de grenzen hun invloed uit en *De arme edelman* werd met succes voor het toneel bewerkt. In studies en bibliografieën was tot dusver bijna uitsluitend aandacht voor wat in boekvorm verscheen, alsmede voor de kritische receptie in vooraanstaande (literaire) tijdschriften als de *Revue des Deux Mondes*. Naast enige aanvullingen op dit gebied, wil dit artikel de aanzet geven tot een vollediger beeld van de receptie van Hendrik Conscience. Enerzijds geeft het een indruk van de massale verspreiding van zijn werken als feuilletons in de algemene en geïllustreerde pers, zowel landelijk als regionaal. Anderzijds wordt ingegaan op de manier waarop dezelfde pers de Vlaamse auteur presenteerde. Alexandre Dumas, die Conscience plagieerde maar ook een populaire – in beide betekenissen van het woord – schrijver van hem maakte, lijkt hierbij een bepalende rol te hebben gespeeld. Het bestaande beeld van Hendrik Conscience als schrijver voor het volk, auteur van moreel zuivere en ontroerende verhalen die voor ieders ogen geschikt waren, maar wiens literaire kwaliteiten en politieke betekenis door de Franse kritiek minder serieus genomen werden, wordt hierdoor niet veranderd, maar wel beter verklaarbaar.

Abstract

Hendrik Conscience was the most translated author of the Dutch-speaking area in nineteenth-century France. His complete works were edited and widely spread in his own lifetime. Their influence extended across the borders, and *De arme edelman* was successfully adapted for theatre. Up to now, studies and bibliographies were almost exclusively concerned with the independent book publications of his works, as well as with their critical reception in such prominent (literary) magazines as the *Revue des Deux Mondes*. Apart from giving a few additions in this field, this article aims at providing a starting point for a more complete insight into the reception of Conscience's works. On the one hand, it gives a general idea of the massive spreading of his books as serials in the illustrated and

E-mail
k.andringa@ulg.ac.be

general (newspaper) press, nationwide as well as on the regional level. On the other hand, it explores the way in which the Flemish author was presented by the same press. Alexandre Dumas, who plagiarized Conscience, but also made a popular – in both meanings of this term – writer out of him, appears to have played a determining part in this. The existing image of Hendrik Conscience as a people's writer and an author of morally pure, moving stories fit for anyone's eyes, but taken less seriously by the French critics when it came to his literary value and political meaning, remains valid, but can be better accounted for.

1. HENDRIK CONSCIENCE IN HET FRANS

1.1. BOEKPUBLICATIES

Dit artikel beoogt een overzicht te geven van de kritische receptie van het werk van Hendrik Conscience in Frankrijk tussen 1850 en 1900, met een korte excursus naar 1912. Franse critici konden in deze periode over meer dan genoeg materiaal beschikken om zich over Hendrik Conscience uit te kunnen laten. Diens *Œuvres complètes* verschenen immers tussen 1854 en 1898 in negenenvijftig delen bij uitgeverij Lévy en werden daarnaast ook nog gepubliceerd als afzonderlijke deeltjes, die los verkocht werden, maar bijvoorbeeld ook in 1862 cadeau werden gegeven bij een krantenabonnement op *Le Temps*. Tussen 1884 en 1886 verscheen er voorts een geïllustreerde editie van de volledige werken in 107 wekelijkse afleveringen, en in de jaren 1886-1888 ten slotte nog eens een editie in elf delen. De vertalingen waren van Léon Wocquier en, na diens overlijden, van Félix Coveliers. Vrij uitzonderlijk voor die tijd was dat Conscience voor de eerste editie van de verzamelde werken per deel een vergoeding kreeg van Lévy. Het postume *De duivel uit het slangenbos* verscheen in 1893 nog bij een andere uitgever, Marpon & Flammarion, in de vertaling van Victor Lagye.

Deze door geen enkele andere Nederlandstalige schrijver geëvenaarde hoeveelheid vertalingen in de negentiende eeuw staat in scherp contrast met wat we voor de twintigste eeuw zien: alleen *De leeuw van Vlaenderen* is recentelijk nog heruitgegeven. Naast een Zwitserse uitgave in 1972, die dus feitelijk buiten het bestek van dit artikel valt, gebeurde dat in 1979 bij de wetenschappelijke uitgeverij Copernic in de collectie *Mythes et épopées d'Europe*, en in 2007 bij een regionale Bretonse uitgeverij, met een inleiding van Jan Deloof. De enige andere titel waarvan ik een twintigste-eeuwse editie

heb gevonden is *De arme edelman*, dat in 1912 in de bekende Collection Nelson, een voorloper van het pocketboek, werd opgenomen.

1.2. FEUILLETONS

De werken van Conscience werden niet alleen in boekvorm verspreid. Algemene tijdschriften voor een breed publiek als *L'Univers illustré* en kranten als *Le Gaulois* publiceerden zijn verhalen ook in feuilletonvorm. Prosper Arents telt slechts acht als feuilleton verschenen titels (Arents, 1931), waarvan het eerste, *Siska van Roosemael*, in 1849 in *L'Illustration* verschenen zou zijn in een vertaling van L. Laprade. Hoewel ik in het kader van dit receptie-onderzoek geen poging heb gedaan een inventaris op te maken, is me op grond van wat ik ben tegengekomen gebleken dat het totale aantal feuilletons ettelijke keren hoger ingeschat moet worden. Zo zijn de publicaties in regionale kranten als de *Courrier des Alpes* en *Journal de Toulouse* (beide dagbladen publiceerden in ieder geval *De arme edelman*, maar wellicht ook andere nouvelles) tot nu toe volledig onderbelicht gebleven. Een nog veel belangrijker rol, tot op heden bij mijn weten ook onbekend, was weggelegd voor het populaire geïllustreerde *Les Bons Romans*, dat tussen 1860 en 1890 tweemaal per week verscheen. De *Bibliothèque nationale Française* beschikt helaas maar over vier jaargangen: 1860, 1883, 1885 en 1887. In die vier jaar alleen komen we echter al vierentwintig verschillende titels van Conscience tegen. Als in de tussenliggende jaargangen een vergelijkbaar ritme is aangehouden, heeft Lévy waarschijnlijk alle of nagenoeg alle door hem uitgegeven boeken ook als feuilleton in *Les Bons Romans* gepubliceerd. In dat geval zijn ongetwijfeld de volledige werken een of meerdere malen in de pers afgedrukt.

Nog een aspect waarmee rekening gehouden moet worden, is dat de titels kunnen variëren, zoals blijkt uit de verschijning van 'L'Halluciné' in het politieke dagblad *Le Temps* (1867). Dit is een vertaling (overigens zonder vermelding daarvan) van *De ziekte der verbeelding*. In de *Œuvres Complètes* is dit verhaal echter een jaar later gepubliceerd onder de titel *L'Oncle Reimond*.

1.3. BUITEN FRANKRIJK

De Franse vertalingen van Hendrik Conscience werden niet alleen gelezen in Frankrijk zelf. Elisenda Saguer heeft in een artikel in *Neerlandica Extra*

Muros (Saguer, 2007) en ook in haar bijdrage aan deze bundeling aangegeven hoe Spanje via de Franse publicaties kennismaakte met *Conscience*. Onverwachter is de filiatie die door Miloš Savković wordt aangestipt in zijn proefschrift over de Servo-Kroatische realistische roman. Hij schrijft dat August Šenoa, door hem ‘le Victor Hugo croate’ genoemd en die als eerste de historische roman in de Kroatische literatuur introduceerde, in 1874 ook *De arme edelman* van *Conscience* uit het Frans in het Kroatisch vertaalde (Savković, 1935, p.254). Helaas heb ik over deze vertaling geen nadere informatie kunnen vinden, die ons zou kunnen zeggen of Šenoa, die veel Franse schrijvers vertaalde, zich er bewust van was dat het in dit geval een vertaling uit het Nederlands betrof. Een amusant detail is dat Wikipedia weet te melden dat ‘Šenoa created the Croatian reading public’ een gevleugelde spreuk is geworden.¹ Ook hij leerde zijn volk lezen.

1.4. BIBLIOGRAFIEËN EN ANDERE BRONNEN

Zoals gezegd zal ik mij in het hieronder volgende niet richten op wat er van, maar op wat er over *Conscience* is gepubliceerd. Eerder werd deze receptie met name belicht in de bibliografieën van Jan Bernaerts (Bernaerts, 1910) en Prosper Arents (Arents, 1931), en in de licentiaatsscriptie van Philippe Marrecau (Marrecau, 1975). De hiervoor al genoemde bibliografie van Arents geeft een overzicht van de Franse vertalingen en eventuele bijbehorende inleidingen, hetzij in boek- of in feuilletonvorm verschenen, maar is op het gebied van deze laatste, zoals ik vermeldde, verre van compleet. Bernaerts maakt specifiek de inventaris op van de geschriften die *over* *Conscience* gepubliceerd zijn, en komt voor Frankrijk uit op een tiental artikelen. Marrecau neemt deze lijst over, nog aangevuld met een na de dood van *Conscience* verschenen artikel van Paul Mariéton.

Deze overzichten zijn alle drie onvolledig, zoals ik dankzij de voortschrijdende digitalisering heb kunnen constateren. Maar al is het tegenwoordig eenvoudiger om archieven uit te pluizen, het blijft tijdrovend werk. In de negentiende eeuw verscheen bovendien een ongekend aantal meer en minder bekende tijdschriften en kranten die niet allemaal even systematisch in bibliotheken en archieven geconserveerd zijn. Ook het hieronder volgende zal dus noodzakelijkerwijs onvolledig zijn. Het door Philippe Marrecau geschetste

¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/August_Šenoa> [19/04/2013].

beeld van slechts een handvol verschenen artikelen tussen 1849 en 1856 en één laatste in 1883 zal niettemin de nodige aanvulling krijgen. José Lambert, die Marrecau's promotor was, heeft in zijn artikel 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen' (Lambert, 1980) de bevindingen van Marrecau geanalyseerd, en ook zijn analyse zal enigszins worden bijgesteld op grond van dit aangevulde materiaal dat ik nu grotendeels chronologisch de revue zal laten passeren.

2. KRITISCHE RECEPTIE

2.1. LITERAIRE TIJDSCHRIFTEN

De prestigieuze *Revue des Deux Mondes* is de eerste die melding maakt van Henri Conscience, in drie stukken van 1848, 1849 en 1853. Het eerste daarvan is een artikel over de Belgische toestand in 1848 door Gustave d'Alaux, waarin Conscience kort ter sprake komt. Voor de literaire aspecten van diens werk heeft D'Alaux, over wie nagenoeg niets bekend is, geen aandacht. Er zijn op dat moment ook nog maar drie verhalen van Conscience in het Frans verschenen, in Belgische tijdschriften (*Journal des Flandres* en *Revue de Belgique*).² Het stuk is kritisch van toon en beschuldigt de jonge, veelbelovende schrijver ervan dat hij zich in de netten van de katholieke kerk heeft laten verstrikken en nu de Vlaams-katholieke propaganda dient die zowel anti-Frans als anti-Nederlands is en België isoleert: 'Un moment, vers 1839, un jeune écrivain anversois, M. Henri Conscience, sembla vouloir continuer, dans ses *Contes flamands*, sous une forme plus littéraire, la tradition démagogique de Jacob Kats; mais le clergé eut bientôt attiré M. Conscience dans son orbite, et les *Contes flamands*, soigneusement expurgés, sont aujourd'hui l'objet favori des réclames épiscopales' (D'Alaux, 1848, p. 957). Ook zijn uitsluiting uit rederijderskamer *De Olijftak* wordt genoemd.

Het jaar daarop wijdt de literaire criticus Saint-René Taillandier een stuk aan de 'Renaissance flamande' waarin Conscience centraal staat. Zowel politieke als literaire aspecten komen aan bod. De academicus en politicus Taillandier schetst uitgebreid Conscience's levensgeschiedenis en bespreekt een aantal van zijn, op dat moment nog niet in het Frans vertaalde, boeken, die hij als kenner van de Duitse literatuur vermoedelijk in de vertalingen van Diepenbrock

² Ervan uitgaand dat Arents, 1931, op dit punt volledig is.

gelezen zal hebben. Taillandier looft Consciences verteltalent, precieze beschrijvingen en ontroerende scènes en vergelijkt hem met de Zwitserse auteur Töppfer, waarbij hij ongetwijfeld meer de schrijver van de *Nouvelles genevoises* op het oog heeft dan de uitvinder van het stripverhaal. Hij vreest echter net als D'Alaux dat Conscience zich voor het karretje van de Belgische theocratie laat spannen, veroordeelt zijn patriotisme en kritiek op de Fransen en spreekt zich uit voor een zuiver literaire Vlaamse beweging:

Que penser maintenant de cette renaissance flamande dont on a fait tant de bruit ? Sympathique au talent de M. Conscience, approuverons-nous la petite insurrection nationale à laquelle le romancier semble être venu en aide ? Ce serait tomber dans une étrange erreur. Si M. Conscience ne fait que s'attacher aux souvenirs de son pays et réveiller le culte des vieilles mœurs, rien de plus respectable que cette tentative. Littérairement et moralement, il a raison d'aimer sa langue, il a raison de lui faire hommage de ses travaux et de travailler à la répandre, il a raison comme Jasmin dans le Languedoc, comme Thomas Moore en Irlande ; mais, si l'auteur du *Lion de Flandre* a la prétention d'anéantir l'esprit français dans son pays, aussitôt le problème change, et l'histoire tout entière de la Belgique, cette histoire qu'il connaît bien, se lève pour le condamner. (Taillandier, 1849, p. 869)

Hoewel Taillandier een voorkeur heeft voor termen als 'l'esprit français' of 'le génie de la France', is zijn betoog wel degelijk een politieke apologie. De revoluties hebben in zijn ogen een nieuw, groter vaderland bestaansrecht verleend; Europa kent voortaan nieuwe behoeften, waarbinnen geen plaats meer is voor het politieke patriotisme van het kleine Vlaanderen. Daarbij komt dan nog de fanatieke ultramontaanse godsdienstigheid die een bedreiging vormt voor het Franse gedachtegoed. Na nog vele andere raadgevingen besluit het artikel met wat toch vooral een fraai staaltje van 'wishful thinking' lijkt te zijn: Conscience zou binnenkort in het Frans geschreven nouvelles gaan publiceren, waarmee zijn naam, 'au lieu d'être le drapeau d'un parti, deviendrait le symbole de l'union, l'ornement de la patrie commune' (ibidem, p. 871).

Het derde en laatste stuk in de *Revue des Deux Mondes*, van Charles de Mazade, vergelijkt de recent verschenen vertaling van *Boerenkrijg* met de realistische *Schwarzwälder Dorfgeschichten* van Berthold Auerbach: beiden geven de plattelandswereld 'si étrangement défiguré par les pastorales du XVIIIe siècle'(Mazade, 1853, p. 837) in haar ruwe eenvoud weer. Ook Mazade vermeldt de anti-Franse gezindheid van Conscience, die hij

verregaand vindt, maar waarvoor hij ook wel enig begrip op kan brengen: ‘C’est ainsi par malheur que les invasions de la république ont laissé plus d’un germe de haine dans bien des pays et plus d’un embarras à la politique de la France’ (ibidem, p. 838). Het is dus de agressieve veroveringspolitiek van het post-revolutionaire Frankrijk die tot dit soort reacties geleid heeft. *Mazade* beschouwt dan ook in navolging van Taillandier de Vlaamse beweging in de eerste plaats als een anti-Franse reactie: de Franstalige Belgen maken immers deel uit van wat Taillandier in de boven geciteerde passage uit zijn artikel de ‘esprit français’ noemt.

2.2. DE ROL VAN ALEXANDRE DUMAS

Zodra de *Œuvres complètes* beginnen te verschijnen, zwijgt de *Revue des Deux Mondes*. Dat zou verklaard kunnen worden door de rol die Alexandre Dumas gespeeld heeft bij de ‘lancering’ van deze volledige werken, en die Conscience als het ware de volksliteratuur intrekt. De hele affaire is door verschillende auteurs (De Mont, 1883; Antheunis-Conscience, 1912; Keersmaekers, 2009) belicht, waarbij Dumas er al naargelang de versie van het verhaal meer of minder gunstig vanaf komt. Dumas zelf vertelt op 1 januari 1854 in zijn eigen krant *Le Mousquetaire* hoe hij in 1851 in Brussel kennismaakte met *De Loteling*, dat daar in het Frans verschenen was. Hij is er zo van gecharmeerd dat hij Conscience toestemming vraagt om twee hoofdstukken over te nemen (Dumas, 1854a, p. 170). Conscience zal dat later in een brief aan zijn Duitse vertaler Arenz ontkennen (Keersmaekers, 2009). Volgens Dumas toont hij zich echter vereerd, en als dank geeft Dumas het boek zijn naam: *Conscience l’Innocent* (1852) – overigens nadat er in hetzelfde jaar in Brussel al een andere editie van verschenen is onder de titel *Dieu et Diable*, waarin het personage ook al Conscience heet. Achteraf valt moeilijk te zeggen hoeveel Dumas uit zijn duim heeft gezogen om beschuldigingen van plagiaat af te wimpelen. Een feit is dat hij in december 1853 en januari 1854 vier werken van Conscience in *Le Mousquetaire* zal publiceren: *Blinde Rosa*, *Wat een moeder lijden kan* en *Siska van Roosemael* (vertaald door Edmond Olivier) en ten slotte ook *De Loteling* in een vertaling van Ed. Vanderplassche.³

³ Dit in tegenstelling tot wat Ludo Simons schrijft, volgens wie Dumas zijn lezers éérs op *De Loteling* vergastte, en vervolgens aan hun verzoeken gehoor gaf door ook de andere verhalen te plaatsen (Simons, 1997).

Vervolgens kondigt Dumas op 25 januari aan dat het afgelopen zal zijn met de feuilletons omdat dankzij hem Lévy de volledige werken gaat uitgeven – Lévy was ook zijn eigen uitgever, dus ondanks de nogal zelfingenomen toon van Dumas hoeft dit niet louter grootspraak te zijn:

Nous annonçons avec grand plaisir à nos lecteurs que, grâce aux trois nouvelles flamandes publiées dans notre journal, le nom de notre confrère Conscience a acquis assez de publicité et de retentissement en France pour que M. Michel Lévy lui achetât non-seulement la propriété de tout ce qu'il avait fait jusqu'à présent, mais encore de tout ce qu'il ferait dans l'avenir.

Nos lecteurs y perdront, car *Le Conscrit* sera la dernière traduction de Conscience que nous pourrons leur donner. Mais ce qu'ils ne trouveront plus en chapitres dans nos colonnes, ils le trouveront en volumes à la librairie de la rue Vivienne.

Encore une bonne action et une mauvaise affaire que fait *Le Mousquetaire*.
(Dumas, 1854b, z.p.)

Het boekje van Consciences dochter Maria over haar vader, dat overigens geen al te betrouwbare indruk maakt (zo zijn er bijvoorbeeld veel namen fout gespeld) geeft over de gang van zaken geen uitsluitel. Wel verhaalt ze uitgebreid over een logeerpartij van Alexandre Dumas en Victor Hugo bij Conscience thuis in Kortrijk, ter gelegenheid van een letterkundig congres in Gent in 1867. Na een geanimeerde avond bereidt Dumas de volgende dag de maaltijd: brandade de morue, bouillabaisse en cassoulet, voor de heren weer per trein afreizen. 'Niemand wist dat Hugo en Dumas onze gasten waren. Zij hadden het zoo gewild,' schrijft Maria (Antheunis-Conscience, 1912, p. 64). Hoewel van dit bezoek geregeld melding wordt gemaakt, heb ik tot nog toe dan ook geen bewijs dat het ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Wel meldt Jules Persyn, die in hetzelfde jaar 1912 een lezing houdt over Conscience, een ander menu: Conscience zelf maakt kerveloep, Dumas bereidt het nagerecht (Persyn, s.d.). Als een en ander inderdaad zo is gebeurd, mogen we er in ieder geval uit afleiden dat Conscience zijn rancune heeft overwonnen en tot de slotsom is gekomen dat Dumas zijn carrière in Frankrijk meer goed dan kwaad heeft gedaan.

2.3. MORELE LECTUUR VOOR VOLK EN GEZIN

Na verschijning van het eerste deel van de *Œuvres complètes (Scènes de la vie flamande)* worden kort na elkaar twee recensies gepubliceerd in het

Journal des Débats politiques et littéraires. De eerste is getekend F. Camus, een pseudoniem waar de hele redactie zich van bediende. In dit artikel wordt Conscience werk, 'dont la valeur littéraire a été consacrée par la Revue des Deux Mondes', geloofd om 'l'intérêt et le naturel des récits' en 'la pureté des tableaux de mœurs' (Camus, 1854, z.p.). Dramatisch, kuis, naïef, vermakelijk, poëtisch... het is het allemaal. Conscience wordt vergeleken met Walter Scott, en de auteur voorspelt: 'Henri Conscience sera un jour un des romanciers de nos veillées de famille' (ibidem). Van politiek wordt niet gesproken, ondanks de dubbele oriëntatie van het *Journal des Débats*.

Twee weken later volgt in hetzelfde blad een vrij negatieve recensie van criticus Cuvillier-Fleury, die zijn literaire rubriek wijdt aan de 'conteurs français et flamands'. Het boek is volgens Cuvillier-Fleury weliswaar weldadige lectuur voor wiens lichaam of ziel geprikkeld is, maar het is al te Vlaams: de held van *Rikke-tikke-tak* die zijn liefdesverdriet verdrinkt, en de arme edelman die zich tot bedrog verlaagt om zijn dochter aan de man te brengen: dat is in Frankrijk niet denkbaar. Vergeleken met de charmante vertellingen van Zschokke ontbreekt het Conscience aan 'vivacité, saillie et relief; et puis (mais je le dis tout bas) il est un peu trop Flamand.' (Cuvillier-Fleury, 1854, z.p.). Mogelijk is deze laatste opmerking een toespeling op Dumas die eerder over *Siska van Roosemael* geschreven had: 'Je vous avertis que c'est du Conscience pur, c'est-à-dire du flamand à la troisième puissance' (Dumas, 1854a, p. 170).

Ook Théophile Gautier recenseert het eerst verschenen deel, de *Scènes de la vie flamande*, maar in zijn stuk voert vooral de kunstcriticus die hij eveneens is het woord. Conscience wordt vergeleken met de schilders van de Gouden Eeuw die de eenvoudige dagelijkse werkelijkheid waarheidsgetrouw weergaven: 'Le génie flamand a de tout temps excellé dans la peinture de la vie domestique', schrijft Gautier. Conscience sluit hier volledig op aan: 'ni intrigue compliquée, ni fracas d'événements /.../. Nulle déclamation, nulle surcharge, nul effet forcé; rien que l'étroite vérité et la simple nature.' (Gautier, 1854, z.p.) Daarnaast duiken de namen van Walter Scott en Zschokke weer op, aangevuld met die van Achim von Arnim. Ook Gautier onderstreept de zuivere moraal van deze gezonde lectuur en concludeert:

Dès à présent et sur ce seul volume, nous n'hésitons pas à prédire à M. Henri Conscience un long et durable succès. Ses contes, où respire la plus pure morale, sont une lecture saine où l'esprit s'amuse, où le cœur s'intéresse. Quant au style, si nous en jugeons par la traduction

de M. Wocquier, il doit être simple, facile et coulant, les trois qualités que Goethe recommandait par-dessus tout. (ibidem)

Bij Armand de Pontmartin, auteur van literaire causerieën, staat opnieuw de morele waarde centraal. In zijn artikel⁴ verwijst hij naar het grote succes dat het boek te beurt valt: ‘Qui de nous, il y a un an, connaissait Henri Conscience? Maintenant son succès gagne de proche en proche; il est aujourd’hui dans toutes les mains, il sera demain dans toutes les bibliothèques’. (Pontmartin, 1855, p. 329) Hij prijst het gedetailleerde realisme van de *Scènes de la vie flamande*, ‘ces quatre perles enchâssées dans de l’or flamand’ (ibidem, p. 330), die de lezer ontroeren en een glimlach en een traan ontlokken. Wel is de ‘tragédie domestique’ soms wat al te simplistisch of te zwaar aangezet, wat de verhalen dan onwaarschijnlijk maakt. Volgens De Pontmartin worden dergelijke onwaarschijnlijkheden in Frankrijk alleen in feuilletons en volksromans getolereerd, maar ontloopt Conscience de kritiek die hem anders zeker ten deel gevallen zou zijn doordat hij geen Franse maar een buitenlandse schrijver is.

Victor Figarol stipt in 1855 in de *Revue contemporaine* in zijn stuk ‘La vie flamande et le roman intime en Belgique’ dezelfde punten aan: de eenvoud, de details en het realisme die aan de Vlaamse schilderkunst herinneren, de kalme deugdzaamheid die contrasteert met de zinnenprikkelende Franse letteren. Ook hier is het oordeel niet geheel positief te noemen:

Ne lui demandez pas ce que nous aimons en France par-dessus tout, ce que le XVIIe siècle nous a appris à aimer, ce que nous aimerons toujours en dépit de toutes les attaques dont ce siècle a été l’objet, je veux dire des caractères; n’allez chercher que des Flamands, et en Flandre la vie intime, sédentaire, sans accident, n’est pas propre au développement des caractères. (Figarol, 1855, p. 501)

Bij Conscience, net als bij de genreschilders van de Gouden Eeuw, lijken alle personages op elkaar, omdat alle Vlamingen hun burgerlijke waardigheid en eenvoud behouden hebben. Figarol brengt verder net als De Pontmartin het criterium van de waarschijnlijkheid te berde, en meer nog dan zijn voorganger neemt hij het op dit punt voor Conscience op: ‘J’entends déjà dire que les paysans de M. H. Conscience manquent de vraisemblance et de vérité. Il n’y a qu’une chose qui m’étonne, c’est qu’il y ait encore des gens qui demandent

⁴ Ik citeer naar de bundeling van artikelen die in 1855 in boekvorm verscheen; in welke krant of tijdschrift het stuk oorspronkelijk verschenen is, heb ik niet kunnen achterhalen.

au roman une vraisemblance inutile et une vérité qui ôterait aux récits toute beauté et toute poésie'(ibidem, p. 515).

Het jaar daarop (1856) verschijnt er nogmaals een stuk in de *Revue contemporaine*, van de uit België afkomstige Joseph Vilbort, die de (dan nog) niet vertaalde romans van Conscience bespreekt. De Brusselaar Vilbort is sinds de critici van de *Revue des Deux Mondes* de eerste die schrijft over Conscience's politieke betekenis en de Vlaamse beweging, waarbij hij aanmerkt dat deze wel literair, maar niet politiek aangemoedigd moet worden, immers: 'Les monuments légués par les ancêtres, et la langue flamande en est un, sont dignes de respect' (Vilbort, 1856, p. 769). Maar het Frans is nu eenmaal dominant, en het Vlaams is in zijn ogen gedoemd om uit te sterven.⁵ Hij betreurt de ongerechtvaardigde vijandigheid van Conscience tegenover alles wat niet Vlaams is en veroordeelt op die grond ook diens historische romans: 'En se montrant l'adversaire exclusif et passionné de tout ce que le clocher flamand ne mesure pas de son ombre, Conscience a manqué à l'un des premiers devoirs de l'écrivain populaire' (ibidem, p. 771). In de zedenromans vindt hij waarheid en zuiverheid: het is moreel verheffende lectuur, geschikt voor arm en rijk, jongeren en kuise zielen. 'Chez lui, rien ne ternit la pureté de la pensée, rien n'excite la fièvre des passions, rien ne provoque la jeunesse aux rêves ardents et malsains, rien ne sollicite le pauvre à la révolte et le riche à la cruauté' (ibidem, p. 772). Boeken dus, die voor ieders ogen geschikt zijn. Onwaarschijnlijke en melodramatische passages, zoals hij ze in de historische romans aantreft, keurt Vilbort dan ook af, en bovendien, 'les moyens qu'il emploie pour nouer les fils de sa trame sont parfois d'une simplicité excessive, et qui ferait pitié aux auteurs de romans-feuilletons' (ibidem, p.773).

⁵ Van 'Nederlands' is in de Franse pers nooit sprake; in Vlaanderen spreekt men Vlaams, zo simpel is dat (ook heden ten dage vaak nog). Een aardige anekdote in dit verband is het schrijven van dagblad *Le Gaulois*, dat in 1883 een ander dagblad, *L'Intransigeant*, aanhaalt, omdat daarin gestaan had dat Conscience zich gewijd had aan 'la restauration d'un idiome abandonné' (overigens stond dit in precies dezelfde termen een dag eerder ook in *Le Gaulois* zelf en in *Le Temps*, het is dus kennelijk de tekst van het persbericht uit Brussel). *La Gazette de France* heeft hierop gereageerd en gecorrigeerd: 'Le flamand, loin d'être un idiome abandonné, est parlé par environ la moitié des habitants de la Belgique; en y joignant les Hollandais, dont la langue est la même que celle des Flamands, on arrive à un total de plusieurs milliers /sic; K.A./ d'hommes parlant le néerlandais.' *Le Gaulois* voelt zich op zijn beurt geroepen om de *Gazette* te corrigeren: 'Il y a, sur la frontière néerlandais-belge, quelques sujets hollandais qui parlent, en effet, flamand. Mais la Hollande ne parle pas flamand, elle parle une langue qui est bien à elle, qui n'appartient à aucun de ses voisins, et qui, à l'en croire, ne tient même d'aucune autre langue.' (*Le Gaulois*, 1883a, p. 2-3)

Voor *Le Temps*, een politiek dagblad dat hierboven al eerder ter sprake kwam, is pas de Conscienceviering in 1881 aanleiding om over hem te schrijven. De auteur van het stuk is (theater)schrijver en historicus Jules Claretie, die overigens ook in 1912 nog aandacht aan Conscience zal besteden, en daarmee een uitzondering vormt. Claretie onderscheidt zich eveneens door zijn overwegend positieve berichtgeving op een moment dat Conscience in de literaire kritiek eigenlijk al niet meer serieus genomen wordt. Hij vergelijkt hem met schilders als Gerard Dou en Gabriël Metsu, haalt ook de verwijzing naar Walter Scott weer eens van stal, maar voegt daar ook nieuwe namen aan toe, zoals H.C. Andersen en Emile Souvestre, die Bretonse verhalen publiceerde. Maar ook volgens Claretie heeft Conscience baat gehad bij zijn positie als buitenlandse auteur, want na de gevoeligheid van deze ‘peintre ému de la vie moderne’ geprezen te hebben, concludeert hij: ‘Mais à vrai dire, Henri Conscience, comme Andersen, a bien fait de naître Belge. En France, nous le trouverions un peu trop vertueux. /.../ La renommée d’Henri Conscience est une renommée qui sent bon.’ (Claretie, 1881, z.p.)

Claretie, die chroniqueur was voor verschillende bladen, bundelde een aantal van zijn columns, zoals we ze nu zouden noemen, in een reeks van zeventien jaarbundels onder de titel *La Vie à Paris*. In het deel voor 1883 treffen we de naam van Conscience nogmaals aan, naar aanleiding van de verschrikkelijke uitbarsting van de Krakatau op Java. Vergeleken bij het lot van Batavia valt het overlijden van de auteur van *Batavia* in het niet. Een paar woorden wijdt hij niettemin nog aan hem: als Souvestre in het Bretons had geschreven zoals Conscience dat in het Vlaams deed, had hij misschien meer erkenning gekregen: ‘Henri Conscience eût écrit en français qu’il n’aurait pas cette personnalité tranchée, toute spéciale, toute flamande, et qui intéresse un peuple entier.’ (Claretie, 1883, p. 139)

2.4. HET BEGIN VAN DE TWINTIGSTE EEUW

Zoals gezegd komt Claretie ook in 1912 nog terug op Conscience, dit keer weer in *Le Temps*. De honderdste geboortedag van de auteur wordt dan in meerdere bladen genoemd, maar het blijft over het algemeen bij summiere berichtjes van de België-correspondent, reden waarom ik dit artikel in principe bij 1900 laat ophouden. Claretie schrijft echter een uitgebreid stuk onder de titel ‘Henri Conscience, la Flandre et la France: à propos des fêtes d’Anvers’, dat ik toch nog kort wil bespreken. De politieke stellingname van

Conscience wordt hier niet met zoveel woorden uitgedrukt, maar lijkt niettemin positief beoordeeld te worden: 'L'actualité m'a fait relire la plupart des œuvres du conteur flamand, et je crois bien qu'il y a, dans la vie de cet homme incarnant en lui toute une race, une leçon à retenir. Il faut être de son temps et il faut être de son pays. La Flandre s'est vue revivre /.../ dans l'œuvre de ce fils de Français qui conta la résistance des Flamands à la France' (Claretie, 1912, p. 2). Claretie wijst op het nauwe verband tussen taal en vaderland, herinnert aan Dumas, aan de toneelbewerking (zie Sectie 2.9), wederom aan Souvestre, vat Consciences *Geschiedenis mijner jeugd* samen, en besluit met een blik op de moderne Belgische literatuur: 'Il est certain que la littérature de Conscience était une réaction contre la littérature française. Saint-René Taillandier le constatait avec raison. /.../ C'est pourtant par les écrivains d'expression française que les lettres belges ont à cette heure un éclatant rayonnement' (ibidem). Hij citeert *La Jeune Belgique*, Verhaeren, Maeterlinck, Lemonnier en vele anderen, die erkennen wat Conscience voor hun land betekend heeft, en besluit met de hoop dat ook Consciences aanhangers niet zullen vergeten wat de 'Franskiljons' voor hen gedaan hebben.

Eén uitstapje nog naar 1912: een maand eerder heeft er ook al een stuk in *Le Temps* gestaan ter gelegenheid van Consciences eeuwfeest, van 'notre correspondant particulier' Roland de Marès. De Marès is niet onverdeeld positief over het werk van Conscience. Net als de negentiende-eeuwse critici geeft hij de voorkeur aan de idyllische zedenschetsen waarin Conscience 'a créé toute une petite humanité un peu factice, un peu mièvre peut-être, mais où l'on retrouve les qualités maîtresses de la race flamande.' De historische romans daarentegen 'pèchent par le souci de l'exaltation systématique du génie flamand, de la valeur flamande, même parfois au dépens de la vérité historique. Ces œuvres-là n'ont ni la fraîcheur ni le souffle des œuvres de pur sentiment /.../' (De Marès, 1912, p. 3).

De Marès beperkt zich tot de rol die Conscience in België gespeeld heeft, en wijst erop hoe paradoxaal het is dat de Vlaamse Beweging een schrijver van Franse afkomst als boegbeeld heeft gekozen in haar strijd tegen de verderfelijke Franse invloed. Hij verklaart dit door het feit dat Conscience niet alleen met het Frans, maar ook met het stijve Nederlands gebroken heeft en een taal geschapen heeft die de Vlaamse volksmassa's in staat waren te begrijpen; een taal 'qui exprimait avec simplicité les idées et les sentiments formant l'atmosphère intime dans laquelle évolue ce peuple' (ibidem). Hij constateert echter ook dat de moderne Nederlandstalige Belgische schrijvers hun publiek in Nederland zoeken, en de Franstalige het hunne in Frankrijk.

2.5. DE LITERAIRE KRITIEK SAMENGEVAT

Proberen we uit deze kritische stukken een paar algemene tendensen te destilleren, dan is het eerste wat in het oog springt, hoe Consciences politieke engagement, en dat van de Vlaamse Beweging in het algemeen, wordt afgekeurd. Vooral Taillandier is hierin zeer uitgesproken. Als volksschrijver zou Conscience juist de eenheid van de nieuwe natie moeten bevorderen in plaats van de verschillen en de geschillen tussen haar beide rassen aan te wakkeren. In het verlengde hiervan verwijt men Conscience veelvuldig zijn vijandige houding tegenover de Fransen. Deze zou ongegrond zijn, onredelijk en partijdig. Enig superioriteitsgevoel is de Franse critici daarbij over het algemeen niet vreemd. Bovendien verloochent Conscience zijn Franse afkomst, aldus Figarol: ‘Tout ce qu’il a gardé de cette origine, ses qualités françaises, le goût et la raillerie délicate, il le tourne contre nous’ (Figarol, *o.c.*, p. 516). Consciences patriottische liefde voor Vlaanderen ziet men liever weerspiegeld in zijn schilderijen van huis, haard en platteland, van traditie en volksaard, wat ons bij de tweede tendens brengt.

Zonder uitzondering prijzen de Franse critici Consciences realistische beschrijvingen, de gedetailleerde schetsen van het alledaagse huiselijk leven van de Vlamingen. De vergelijking met de schilderkunst dringt zich op, en niet alleen bij Théophile Gautier passeren namen als Ostade, Rembrandt, Ruysdael en Potter de revue. Dat realistische karakter is relatief, getuige Figarol die zich laat charmeren door boerenfamilies die trots zijn op hun middelmatigheid en gelukkig met hun armoede, zonder wensen of illusies. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Conscience eveneens in een romantische traditie geplaatst wordt, een literaire ditmaal, door de vergelijking met auteurs als de historische romanschrijver Walter Scott, George Sand voor haar boerenromans met realistische details, en de inmiddels vergeten Heinrich Zschokke die verhalen schreef voor het Zwitserse volk.

Vaak ook wordt aangetekend dat het Consciences verhalen aan waarschijnlijkheid ontbreekt. Terwijl de een zich hieraan stoort (Vilbort, die vindt dat de plot bij Conscience soms zelfs een feuilletonroman onwaardig is), halen anderen (Figarol en Pontmartin) er de schouders over op, en Taillandier merkt ietwat neerbuigend op: ‘Ces contes, qui s’adressent aux humbles d’esprit, ne doivent pas être jugés trop sévèrement’ (Taillandier, *o.c.*, p. 865). Het is kunst voor de massa, voor het volk. Voor wie Conscience terugplaatst in de Belgische context, zoals Claretie en De Marès dat in latere jaren zullen doen, wordt dit juist weer een kwaliteit.

2.6. NEGATIEVE STEMMEN

Het moment waarop *Consciences* werk *primaire* als verstrooiende gezinslectuur beschouwd wordt en niet langer de aandacht trekt om zijn politieke, patriottische lading is vrij precies te situeren. Die omslag valt samen met de feuilletonpublicaties door Alexandre Dumas in zijn *Mousquetaire*, in januari 1854, en de meteen daarop volgende aanvang van de verschijning van de *Œuvres Complètes* bij uitgeverij Lévy. Daarmee is het met de kritische receptie van *Consciences* werk in literaire tijdschriften eigenlijk afgelopen, al gaat de publicatie van de volledige werken en feuilletons gewoon door. In 1854 schreef de Belgische Théodore Olivier nog optimistisch:

Remarquons le temps d'arrêt qui s'est produit dans la littérature de Paris, et l'attention que donne le public parisien à des œuvres qu'il eût dédaignées naguères, précisément pour les qualités modestes qui les lui font rechercher aujourd'hui. Quoi de plus significatif que de voir ainsi les grands partis, littéraires, scientifiques et politiques, incliner leur raideur devant ce qu'on avait dédaigné, et se fondre en quelque sorte dans une seule et pressante pensée, qui préoccupe la France comme elle préoccupe tout l'Occident: la pensée du foyer, principe de la nationalité vraie? (Olivier, 1854, p. 27)

Hoewel Olivier het Europese klimaat juist inschat, lijkt hij wat de aandacht voor *Conscience* in Frankrijk betreft de plank hier toch enigszins mis te slaan. Het Parijse lezerspubliek mag dan een dankbare afzetmarkt blijven voor de vertalingen die Lévy publiceert, de 'belangrijke literaire partijen' blijven toch hun dedaigneuzen houding trouw. Wat er na 1856 nog geschreven wordt over *Conscience* is negatief van toon,⁶ of verschijnt alleen nog in de minder hoog aangeschreven kranten en bladen die ook de feuilletons publiceerden. Er lijkt met andere woorden een duidelijke scheiding plaats te vinden tussen liefhebbers van hogere en van lagere literatuur. Dat bijvoorbeeld de bekende filosoof en criticus Taine weinig van *Conscience* moest hebben, is alleen volledigheidshalve vermeldenswaardig, gezien het gebrek aan nuance waarmee hij de hele Nederlandstalige literatuur als waardeloos afdoet. 'Aujourd'hui', schrijft hij over Nederland en Vlaanderen, 'leur littérature est presque nulle. *Conscience*, quoique assez bon observateur, nous paraît bien pesant et bien vulgaire'

⁶ Op een enkele uitzondering na: in januari 1858 publiceert de *Revue contemporaine* nog een deel van *Consciences* jeugdherinneringen, met een samenvattende inleiding van vertaler Wocquier.

(Taine, 1869, p. 35). Een sprekender voorbeeld van het uit de gratie raken van Conscience is een artikel uit 1878 van de naturalistische auteur J.K. Huysmans in het blad *L'Artiste*, waar hij in een lovend stuk over Camille Lemonnier tamelijk genadeloos met hem afrekent:

Et puis, et puis... il est convenu, depuis nombre d'années, que la Belgique n'a produit qu'un littérateur et hors de ses œuvres, point de lecture. J'ai désigné ces monstrueuses cuillerées de panade au sucre qui s'appellent les livres de Henri Conscience. Celui-là a entassé des milliers de volumes, douceâtres et sirupeux, jeannots et bêtes. Ah! le Conscience et le Souvestre! Quand j'étais galopin et que la gibecière au dos, j'allais au collège, j'achetais comme mes camarades des numéros des Bons Romans. Je mangeais en de mauvaises œuvres l'argent de ma famille. Le produit de ces deux étonnants volatiles fluait dans les colonnes, sans répit, sans trêve. Ce que j'en ai avalé! Aussi en ai-je gardé pour le restant de mes jours un goût de vieille manne en bouche!

Je crains bien que le public de Paris ne soit pas encore tout à fait arrivé à ce dégoût-là. (Huysmans, 1878, z.p.)

2.7. DE ALGEMENE PERS

Dat Parijse publiek komt vooral aan zijn trekken dankzij twee geïllustreerde bladen die worden uitgegeven door Conscience's eigen Franse uitgever, Lévy: het door Huysmans genoemde geïllustreerde blad *Les Bons Romans* dat zoals ik eerder aangaf heel veel van Conscience's werk publiceerde, en in wat mindere mate *L'Univers illustré*. Na een korte biografische schets in 1865 als inleiding bij een feuilleton, geschreven door De Morancez,⁷ zwaait dit laatste weekblad Conscience in 1874 lof toe voor 'ces rares qualités de sentiment sincère et d'observation délicate /.../ où l'irréprochable moralité s'unit au plus touchant intérêt' (*L'Univers illustré*, 1874, p. 523). In 1879 verschijnt weer een biografisch portret, een stuk uitgebreider ditmaal en geïllustreerd met een gravure, van deze 'éminent écrivain flamand' van Europees niveau, auteur van veelvertaalde 'œuvres d'un grand mérite'. Daarbij moet echter aangetekend worden dat '[m]algré son titre bien mérité de romancier et de poète national de la Flandre, malgré l'incontestable saveur locale de ses récits, on ne peut s'empêcher de trouver dans la plupart des œuvres de M. Henri Conscience les

⁷ Pseudoniem van Paul Parfait, die overigens secretaris van Dumas geweest was.

qualités spéciales du génie français, la grâce et l'originalité dans le récit, la peinture exacte des caractères' (F.B., 1879, p.182). We zien hier weer een zekere verfransing optreden, wat Lieven d'Hulst in zijn bijdrage in dit tijdschrift de 'inkapseling' van Conscience noemt. Zelfs de realistische schildering van de personages, die tot dan toe door de kritiek werd verbonden met de Vlaamse schilderkunst, wordt hier een typisch Frans kenmerk.

In 1881 bericht *L'Univers illustré* over de Conscience-viering in Brussel. Ook *Le Figaro* besteedt aandacht aan dit evenement en publiceert daarnaast in zijn literair supplement een verhaal van Conscience, die omschreven wordt als de personificatie van de Vlaamse Academie, het Vlaams woordenboek en de Vlaamse taal, maar die ook 'cet écrivain un peu oublié de la génération actuelle' (*Le Figaro*, 1881, z.p.) genoemd wordt: zijn roem is dus tanende. Dat wordt twee jaar later, bij zijn overlijden, duidelijk bevestigd in dezelfde *Figaro*. Ook dan wordt weer een van zijn verhalen gepubliceerd, maar waar in 1881 nog van de gepubliceerde novelle gezegd werd dat die een goede indruk gaf van het talent van de schrijver, is de begeleidende tekst nu ronduit negatief: 'Nous n'avons pas trouvé dans l'œuvre longue et un peu lourde de cet écrivain des pages d'une haute et incontestable valeur littéraire, mais nous pouvons lui emprunter un récit⁸ qui a au moins le mérite de l'actualité.' (*Le Figaro*, 1883, p. 150)

In 1883 is er uiteraard ook elders in de pers aandacht voor Conscience's sterven, maar de literaire bladen blijven zwijgen. Behalve in de *Figaro* vond ik berichten in een ander conservatief dagblad, *Le Gaulois*, in de *Gazette du Village* (die zich hoofdzakelijk op een publiek van boeren richtte) en in de linkse krant *L'Intransigeant*. De *Gazette du Village* heeft voor de dood van Conscience een dertigtal regels over. Dat is tien keer zoveel als voor Toergenjev, die een week eerder overlijdt. De meeste treffers vinden we in *Le Gaulois*, die gedurende het jaar 1883 achtereenvolgens melding maakte van de ziekte, het overlijden en de begrafenisceremonie van de schrijver, en naar eigen zeggen korte tijd eerder een uitgebreide studie aan hem gewijd zou hebben, die ik echter niet heb teruggevonden. De krant signaleert ook het succes van de vertalingen, dat de populariteit van de boerenromans van George Sand geëvenaard zou hebben, en citeert een andere krant, *Le Paris*, volgens welke Conscience eens in een gastenboek zou hebben geschreven: 'Il n'y a qu'une France, disait Rossini. Pour moi, je n'ai été naturalisé romancier que le jour où j'ai été imprimé et lu à Paris' (Prudent, 1883).

⁸ Bedoeld wordt *Batavia*, i.v.m. de uitbarsting van de Krakatau.

Het oordeel van *Le Gaulois* is bijzonder positief, ook over de kwaliteit van de vertalingen: 'L'excellente traduction qu'en ont publiée les éditeurs Michel et Calmann Lévy leur a conquis, du premier coup, droit de cité parmi nous'. Het blad waardeert dezelfde elementen als de critici van rond 1854: 'la simplicité, la fraîcheur, et par-dessus tout, la moralité de ses récits' (*Le Gaulois*, 1883). Deze hebben Conscience een immense lezerskring opgeleverd die hij lang zal behouden, schrijft *Le Gaulois*.

Negatieve berichtgeving die met literaire receptie weinig van doen heeft, is er in 1883 en 1884 in de *Courrier de l'Art*, die bericht hoe Conscience tot conservator van het Musée Wiertz benoemd werd enkel om hem als politiek tegenstander uit de weg te ruimen, en hoe hij zich daar, niet gehinderd door enige kennis van zaken, ook daadwerkelijk ging bemoeien met het beleid van de bestuurscommissie.

In 1884 wordt Conscience nog eens in *L'Univers illustré* omschreven als Vlaanderens nationale schrijver, die boeken schreef die vertederen en ontroeren en zo de lezer beter maken. Boeken die iedere moeder haar kinderen in handen durft te geven en die van Conscience een Europees auteur gemaakt hebben. In 1895-96 ten slotte besteedt het *Journal des Débats*, dat hem eerder alleen uit literair oogpunt besprak, nog eenmaal kort aandacht aan Conscience, dit keer in verband met de politieke controverse in België waar de socialistische gedeputeerde Anseele verklaart dat Conscience zijn pen verkocht heeft aan de regering om te kunnen leven. Dat was naar aanleiding van de wijzigingen die Conscience aanbracht in *In 't Wonderjaer*.

2.8. VLAAMSE BEWEGING EN FÉLIBRIGE

Ten laatste moet nog het stuk van Paul Mariéton genoemd worden dat in 1883 in twee delen in de *Revue Lyonnaise* verschijnt en in 1884 ook nog eens apart als overdruk, en dat onder de titel 'Le Sentiment de race: Les Flamands' Conscience in het licht van de Occitaanse Félibrige behandelt. Terwijl de Provençaalse Félibrige een uitsluitend literaire beweging is, zonder de politiek-patriottische aspiraties van de Vlaamse beweging, is hun streven naar de terugkeer naar haard en traditie volgens Mariéton vergelijkbaar. Dat Conscience in het Nederlands schreef was in diens ogen een offer dat hij bracht voor huis en haard, ten koste van zijn succes. Mariéton citeert uit de monografie van Georges Eekhoud, maar vooral en kennelijk zeer uitgebreid uit een brief van Pol de Mont. De stijl van deze vurige pleitbezorger van Conscience, die op

dat moment zelf een studie van de Félibrige aan het schrijven was,⁹ is gemakkelijk in het artikel te herkennen. Hij vertelt eerst hoe Conscience in het Nederlands is gaan schrijven en geeft een historisch overzicht van de strijd van het Diets tegen de onderdrukker sinds Van Maerlandt, en bespreekt in een tweede deel de situatie in België sinds de onafhankelijkheid. Hij schetst de rol van andere schrijvers en schilders zoals Jan Frans Willems, die streeft naar ‘la régénérescence du peuple au moyen de sa langue propre’ (Mariéton, 1883, p. 588). Mariéton looft de manier waarop Conscience het nationaal bewustzijn heeft doen herleven en het Vlaamse volk heeft weten te interesseren voor zijn taal en zijn literatuur. Vervolgens citeert hij drie bladzijden lang Pol de Mont, die een beeld schetst van de Vlaamse literatuur na Conscience en van diens uitvaart. De begrafenisstoet van Conscience, waar alle lagen van de bevolking zich mengden, wordt bij Mariéton, bij monde van Pol de Mont, een symbool van de strijd der Europese volkeren tegen centralisatie en nivellering.

2.9. TONEELBEWERKINGEN

De ontvangst van de toneelbewerking van *De arme edelman*, als *Le gentilhomme pauvre* in 1861 gepubliceerd door Dumanoir en Lafargue – wederom bij uitgeverij Lévy – heb ik in mijn onderzoek en in de voorgaande bladzijden buiten beschouwing gelaten. Conscience wordt in de kritieken maar zelden genoemd als de oorspronkelijke auteur; het stuk wordt vooraleerst beschouwd als het werk van Dumanoir. De steekwoorden waarmee het omschreven wordt, zijn veelal dezelfde die we zagen voor Conscience's werken.

Het stuk, dat voor het eerst in 1861 werd opgevoerd in het Parijse *Théâtre du Gymnase dramatique*, behaalde overigens wel een zeker succes. De twee bewerkers mochten zelfs de felicitaties van Napoléon III in ontvangst nemen. Latere opvoeringen vonden plaats in Lyon in 1883 (waar de criticus van *La Bavarde* het wel wat verouderd vond) en nog in 1887 kwam er een reprise in hetzelfde Parijse theater waar de première had plaatsgevonden. Ook in Canada werd het stuk opgevoerd, getuige een aardige illustratie van tekenaar Edmond-Joseph Massicotte in het Montrealse *Passe-temps* van 10 juni 1899.¹⁰

⁹ Aldus P. Mariéton. De Mont publiceerde inderdaad in 1885 *De wedergeboorte in Occitanië*.

¹⁰ Deze illustratie, verschenen op de voorpagina van *Le Passe-temps* n°110 (1899) is online te zien op <<http://bibnum2.banq.qc.ca/bna/passe/index.html>> [19/04/2013].

Wellicht nog wel vermeldenswaard in deze context is het feit dat Théophile Gautier op 25 februari 1861 het toneelstuk besprak in *Le Moniteur universel*. Twee jaar later publiceert hij zijn beroemde roman *Le Capitaine Fracasse*, en in een bespreking in de *Revue contemporaine* wijst E. Delaplace er in 1864 op dat de situatie van de hoofdpersoon overeenkomsten vertoont met de plot van Consciences verhaal:

Sigognac est le dernier rejeton d'une vieille famille de Gascogne, qui ne lui a laissé pour toute fortune que le titre de baron et un 'castel démantelé.' /.../ Le dénûment de cette gentilhommière en ruines, la tristesse résignée du baron, la fidélité de ces vieux serviteurs, bêtes et gens, sont empreints d'un charme attendrissant. La situation n'est pas neuve; le Laird ruiné de Walter Scott et le Gentilhomme pauvre d'Henri Conscience sont dans toutes les mémoires mais M. Gautier a su être original après ses deux devanciers. (Delaplace, 1864, p. 162)

3. KORTE VERGELIJKING MET MULTATULI

Terwijl Conscience veruit de meest vertaalde Vlaamse schrijver van de negentiende eeuw was, komt in Nederland die positie toe aan Multatuli. Misschien niet qua aantal vertaalde bladzijden, aangezien Wocquier behalve Conscience ook *Ferdinand Huyk* en *De Roos van Dekama* van Van Lennep vertaalde, maar wel qua aantal publicaties. Op de details daarvan, die ik eerder in kaart bracht (Andringa, 2007), zal ik hier niet ingaan. Er springen echter een paar opvallende verschillen in het oog tussen deze twee schrijvers, waar ook José Lambert in zijn eerder geciteerde artikel al de aandacht op gevestigd heeft.

Zoals uit het voorgaande is gebleken, werd Conscience vooral bij leven en welzijn vertaald en besproken. Vooral in de periode voordat zijn boeken wijdverspreid geraakten en veel werden gelezen, was er aandacht voor zijn politieke engagement. Zijn werk werd vanuit literair oogpunt door de Franse kritiek wel ietwat neerbuigend en vanuit politiek oogpunt vooral afkeurend gezien. Zijn inleiders, ook waar het Belgen betreft, waren geen pleitbezorgers van de Vlaamse zaak, en reduceerden hem zoveel mogelijk tot een apolitieke schrijver. In de periode dat hij populair was, werd hij minder besproken, hoofdzakelijk nog uit literair oogpunt beschouwd en grotendeels afgedaan als een volksschrijver met een zuivere moraal die zelfs door jonge meisjes gelezen kon worden. Dat veranderde pas rond 1900, maar na zijn overlijden in 1912 geraakte Conscience snel vrijwel volledig in de vergetelheid.

Conscience staat hiermee ongeveer diametraal tegenover Multatuli, de Nederlandstalige schrijver die na hem ongetwijfeld het meeste succes had. Multatuli werd tijdens zijn leven relatief weinig vertaald en gelezen, maar in latere jaren veel besproken en politiek ingezet door anarchistisch en socialistisch georiënteerde publicisten, die overigens grotendeels uit België afkomstig waren.

De eerste *Max Havelaar*-vertaling, van slechte kwaliteit, verschijnt in 1867, met een voorpublicatie van een paar hoofdstukken in de *Revue Moderne*, maar maakt geen reacties los, en het blijft tijdens zijn leven verder stil rond Multatuli in de Franse pers. Pas na zijn dood wordt er een publiciteitsoffensief ingezet, vooral door Vlaamse socialisten die hem van meet af aan inzetten als instrument in hun politieke strijd. Zo stelt Cesar de Paepe hem in 1887 voor als een voorganger van het vrije woord en de sociaal-democratie, en beschrijft Louis van Keymeulen hem in 1892 als een wellevende anarchist en positivistische atheïst met weinig literaire kwaliteiten. Die visie wordt gedeeld door de Franse criticus Theodor de Wyzewa. Een van Multatuli's belangrijkste vertalers is Alexander Cohen, die Nederland eerder heeft moeten ontvluchten vanwege zijn anarchistische geschriften. Ondanks de proletarische insteek en de keuze voor gemakkelijk leesbare teksten als *Saïdjah en Adinda* of de *Geschiedenissen van gezag*, wordt het vertaalde werk niet breed gelezen. Door Franse critici wordt Multatuli weinig besproken. Anatole France schrijft een tamelijk nietszeggend voorwoord bij een bloemlezing uit 1901, waarin hij Multatuli de Nederlandse Voltaire noemt. Pas in 1943 legt de vertaler van een nieuwe *Max Havelaar*, Eduard Mousset, de nadruk op de literaire kwaliteiten, maar een criticus die het boek bespreekt acht het 'niet actueel meer'. Dat Multatuli vandaag desondanks minder vergeten is dan Conscience, die toch veel bekender was, is mede te danken aan een extra-literaire factor: het bestaan van het *Max Havelaar*-keurmerk, dat belangstelling opwekt voor de roman.

TOT BESLUIT

Samenvattend lijkt enige nuancering op zijn plaats in de tweedeling die Philippe Marrecau en José Lambert constateren tussen terughoudende intellectuele critici met vooral politieke belangstelling enerzijds en een volkspubliek anderzijds. Veel van de critici die bij Marrecau door de mazen van het net geglipt zijn en waarop ik in het voorgaande ben ingegaan, hebben immers meer aandacht voor de literaire dan voor de politieke aspecten van Conscience's oeuvre. Over deze literaire kwaliteiten oordelen zij, en met name

Jules Claretie, Roland de Marès en ook Armand de Pontmartin, overwegend positief. Daaruit zou men kunnen concluderen dat het hier dan wellicht gaat om vertegenwoordigers van het populaire leespubliek waar Hendrik Conscience zijn succes aan te danken heeft, maar dat blijkt niet het geval: Claretie zetelde in de *Académie française* (overigens als opvolger van Cuvillier-Fleury, een andere Conscience-criticus die hierboven ter sprake kwam), Roland de Marès was journalist en redacteur bij vele bladen, maar ook schrijver, symbolistisch dichter en vertaler van werk van Multatuli. De conservatief-royalistische Pontmartin publiceerde onder meer in de *Revue des Deux Mondes*. Hun statuut mag ook blijken uit hun weliswaar positieve, maar soms toch ook wat vriendelijk neerbuigende toon.

Verder is gebleken dat Conscience ook in latere jaren nog wel ter sprake komt, zij het als negatieve literaire referentie (Taine, Mirbeau), of anders alleen in de algemene pers, waar hij ofwel gunstig beoordeeld wordt (in de conservatieve *Gaulois*), ofwel als verouderd gezien (door de althans op literair vlak wat meer vooruitstrevende *Figaro*).

Iets meer duidelijkheid heb ik ook kunnen scheppen in de rol van Dumas, die Conscience niet alleen plagieerde – al dan niet met diens toestemming – maar ook een aantal van zijn verhalen als feuilleton publiceerde en ongetwijfeld een bemiddelaarsrol heeft gespeeld.

In het aanzienlijke aantal feuilletonpublicaties in dagbladen en regionale kranten dat ik op het spoor ben gekomen, materialiseert zich ten slotte de *missing link* waarvan Philippe Marrecau het bestaan al vermoedde. Zij dragen bij tot een verklaring voor het succes van de boekuitgaves en hun grote oplagen, ondanks de eerder genoemde relatief kleine en relatief terughoudende kritische receptie.

Met zijn eenvoudige, ontroerende en moreel onberispelijke verhalen belandt Hendrik Conscience in Frankrijk al snel in de volksliteratuur. De negentiende-eeuwse receptie van zijn werk eindigt in 1899 dan ook in het *Journal pour tous* in de reclame voor een echte volksbibliotheek, *Chefs d'œuvres des grands romanciers du 19e siècle*. 22 delen, 197 titels, waarvan twaalf van Conscience. Met gratis messenset, klok, bijzettafel of boekenkastje cadeau.

Literatuurlijst¹¹

- Andringa, K.** (2007). 'Van anarchist tot altermondialist. Multatuli in Frankrijk.' *Over Multatuli* 29/59: 39-50.
- Antheunis-Conscience, M.** (1912). *Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden/Antwerpen: Sijthoff/De Nederlandsche boekhandel.
- Arents, P.** (1931). 'Hendrik Conscience. Vertalingen in het Fransch.' *Mededeelingen van de Stedelijke Hoofdbibliotheek*, 4/1-2: 110-121.
- Bernaerts, J.** (1910). 'Conscience-literatuur.' *De Student*, 3/4 (overdruk).
- Camus, F.** (redactie pseudoniem) (1854). 'Paris'. *Journal des Débats politiques et littéraires* z.nr.: z.p. (17/6/1854).
- Claretie, J.** (1881). 'La Vie à Paris.' *Le Temps* 21/7454 : z.p. (20/09/1881)
- Claretie, J.** (1883). *La Vie à Paris. 1883*. Paris: Havard.
- Claretie, J.** (1912). 'La Vie à Paris. Henri Conscience, la Flandre et la France : à propos des fêtes d'Anvers.' *Le Temps* 52/18678: 2 (23/08/1912).
- Cuvillier-Fleury, A.** (1854). 'Revue littéraire de la quinzaine. Conteurs français et flamands.' *Journal des Débats politiques et littéraires* z.nr. : z.p. (2/7/1854).
- D'Alaux, G.** (1848). 'La Belgique au commencement de 1848.' *Revue des Deux Mondes* 18/3: 933-960.
- Delaplace, E.** (1864). 'Le Roman contemporain.' *Revue contemporaine* 13/38: 138-167.
- De Marès, R.** (1912). 'Notes de Belgique. Le centenaire de Henri Conscience.' *Le Temps* 52/18648: 3 (24/07/1912).
- De Mazade, R.** (1853). 'Chronique de la quinzaine.' *Revue des Deux Mondes* 23/3: 829-840.
- De Pontmartin, A.** (1855). *Nouvelles Causeries littéraires*. Paris : Michel Lévy Frères.
- Dumas, A.** (1854a). 'Causerie avec mes lecteurs.' *Le Mousquetaire* 43: 170 (1/1/1854).
- Dumas, A.** (1854b). 'Causerie avec mes lecteurs.' *Le Mousquetaire* 66: z.p. (25/1/1854).
- F.B.** (1879). 'M. Henri Conscience.' *L'Univers illustré* 22/1248: 180/182 (22/03/1879).
- Figarol, V.** (1855). 'La Vie flamande et le roman intime en Belgique.' *Revue contemporaine* 4/21: 496-517.
- Gautier, Th.** (1854). 'Bibliographie. Oeuvres de Henri Conscience. Scènes de la vie flamande.' *Le Moniteur universel* 161: z.p. (10/06/1854).
- Huysmans, J.-K.** (1878). 'Camille Lemonnier.' *L'Artiste* 3/31: 238-240 (04/08/1878).
Ook op < <http://huysmans.org/litcriticism/lemonnier.htm> > [19/04/2013].
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience: de muze en de mammon*. Gent: KANTL.

¹¹ Anonieme bijdragen uit de pers zijn te vinden onder de naam van het blad in kwestie.

- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen.' *Ons Erfdeel* 23: 74-86
- Le Figaro, anoniem** (1881). 'Une nouvelle d'Henri Conscience.' *Le Figaro. Supplément littéraire du dimanche* 7/40: 157. (01/10/1881).
- Le Figaro, anoniem** (1883). [inleidende tekst bij *Batavia*]. *Le Figaro. Supplément littéraire du dimanche* 9/38: 150 (22/09/1883).
- Le Gaulois, anoniem** (1883) 'Librairie'. *Le Gaulois* 17/435: 3 (25/09/1883).
- L'Univers illustré, anoniem** (1874). [aankondiging publicatie]. *L'Univers illustré* 17/1012: 523 (15/08/1874).
- Mariéton, P.** (1883). 'À propos de la mort d'Henri Conscience. Le sentiment de race: les Flamands'. *Revue Lyonnaise* 6: 394-399 en 585-592.
- Marrecau, Ph.** (1975). *La Diffusion des œuvres d'Henri Conscience en France*. Licenciaatsscriptie. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Olivier, Th.** (1854). *De la Guerre des paysans (De Boerenkrijg) de Henri Conscience, et de la portée des écrits nationaux*. Extrait des *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature* de Gand. Gent: Busscher.
- Persyn, J.** (z.j. (1926)). 'Hendrik Conscience'. *Gedenkdagen II*. Vlaamse Bijdragen IV. Brussel: Standaardboekhandel, p. 18-30.
- Prudent, L.** (1883). 'À travers la presse.' *Le Gaulois* 17/424: 3 (14/09/1883).
- Saguer, E.** (2007). 'Enrique Conscience. Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience (1812–1883) in Spanje.' *Neerlandica extra muros* 45/2: 1-12.
- Savković, M.** (1935). L'Influence du réalisme français dans le roman serbocroate. Thèse de doctorat. Bibliothèque de la Revue de littérature comparée. Paris: Champion.
- Simons, L.** (1997) "'Hij leerde zijn volk lezen". Conscience: een groot schrijver of een mythe?' In Wauters, K. (red.), *Verhalen voor Vlaanderen. Aspecten van het Vlaamse fictionele proza tot aan de Tweede Wereldoorlog. Vijftien lezingen*. Kapellen: Pelckmans, p. 11-32.
- Taillandier, S.-R.** (1849). 'De la renaissance flamande en Belgique.' *Revue des Deux Mondes*. 19/3: 849-871.
- Taine, H.** (1869). *Philosophie de l'art dans les Pays-Bas*. Paris: Baillière.
- Vilbort, J.** (1856). 'Renaissance de la littérature flamande. Les romans non traduits de Henri Conscience.' *Revue contemporaine* 4/24: 764-799.